Ljudi s margine: Prilozi iz socijalne historije Banske Hrvatske u 19. stoljeću, ur. Luka Pejić, Osijek: Filozofski fakultet, 2024, 397 str.

Francuski povjesničar Francois Furet napisao je 1963. godine da do uključivanja nižih klasa u opću povijest može doći samo preko *broja i anonimnosti*. Ovome stajalištu, tako tipičnom za predstavnike serijalne historije (koja je bila dijelom škole Anala), suprotstavili su se povjesničari/ke koji su željeli/e istraživati svakodnevnicu *malih i običnih ljudi*, uočiti značajke pučke kulture (bez nacionalno-romantičarskih primjesa) ili osvijetliti život onih koji su bili osuđeni na društvenu liminalnost. Zahvaljujući naporima ovakvih istraživača/ica, osmišljene su tehnike istraživanja tema koje su sve do posljednjih decenija 20. stoljeća smatrane nevažnim te su se odvojili historiografski rukavci koje danas prepoznajemo kao historiju svakodnevnice, mikrohistoriju i *historiju odozdo*. Posljednja se izdvaja inkluzivnošću i težnjom da predstavi živote i onih koji su do tada smatrani nebitnim, poput seljaka, radnika, manjinskih i marginaliziranih grupa. Teorijsku osnovu *historije odozdo* dao je Edward Palmer Thompson još 1966. godine u svom znamenitom eseju *History from Below*. Od tada je produciran ogroman broj historiografskih, ali i drugih radova, studija i knjiga, kojima su u fokusu upravo bili oni slojevi društva koji su u pravilu bili isključeni iz pristupa društvenim resursima te nisu mogli utjecati na političke, gospodarske ili socijalne procese. Iako je Thompson bio član ogranka Komunističke partije Velike Britanije, interesantno je da njegova *History from below* nije naišla na širi prijem u historiografijama bivše socijalističke Jugoslavije. Tek je početak 21. stoljeća donio ozbiljnije poimanje mikrohistorije i historije marginalnih grupa (bez određenih ideoloških konotacija). Tragom navedenog, regionalna historiografija bogatija je od 2024. godine za još jedno djelo koje, inspirirano teorijskim i analitičkim okvirom *historije odozdo*, nastoji oslikati živote marginalnih grupa na jednom mikroprostoru. Riječ

je o zborniku radova *Ljudi s margine: Prilozi iz socijalne historije Banske Hrvatske u 19. stoljeću*, koji je uredio Luka Pejić s Filozofskog fakulteta Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku.

Pored *Predgovora* i priloga o zločincima i zatvorenicima u Banskoj Hrvatskoj, koje potpisuje urednik izdanja, svoj doprinos izučavanju marginalnih zajednica dalo je još deset autora, s rasponom tema koji se kreće od romske populacije, prosjaka, *ludila* i zločina, preko pitanja položaja služinčadi i žena s margine do otvaranja pitanja kao što su alkoholizam i antisemitizam na prijelomu 19. i 20. stoljeća.

Luka Pejić Zbornik otvara pitanjem u predgovoru: *Kako pristupiti margini*? Osim što daje pregled osnovnih gibanja u historiografiji u 20. stoljeću, s posebnim osvrtom na pojavu *historije odozdo*, Pejić otvara i važno pitanje metodoloških izazova s kojima se susreću istraživači pučke historije i historije marginalaca. Naime, jedna od glavnih kritika u izučavanju bezimenih masa stanovništva upućena je mogućnosti stvarne upotrebljivosti arhiva koje su producirale dominantne kulture. Upotreba arhivskih vrela, čiju su produkciju i pohranu nadgledali centri moći, postavlja se kao, u najmanju ruku, upitna. No, imamo li u vidu okolnost da grupe stanovništva koje su živjele na dnu društvene ljestvice nisu imale priliku ostavljati pisane tragove o sebi, onda je jedino što ostaje istraživaču na raspolaganju zapravo arhiv dominantne kulture, u kojem ne postoji nikakav *gotov korpus gradiva* koji čeka povjesničara. Od istraživača se očekuju metodološke akrobacije i inovativnost kako bi se unutar već postojeće arhivske građe pronašao materijal koji bi, bar dijelom, mogao osvijetliti život običnih ljudi. Takav je materijal često *isfragmentiran i raspršen*, no to ne znači da je istraživanje povijesti marginalnih grupa nemoguće.

Da je istraživanje grupa s društvene margine, iako izazovno, ipak moguće, svjedoči i 11 priloga koji se nalaze u zborniku radova *Ljudi s margine: Prilozi iz socijalne historije Banske Hrvatske u 19. stoljeću.*

Danijel Vojak, koji je znatan dio svojih znanstvenih istraživanja posvetio povijesti Roma, u prilogu pod naslovom "Na marginama društva ili iz povijesti romskog stanovništva u Banskoj Hrvatskoj na prijelazu stoljeća, 1880.

– 1918.", razmatra demografske značajke Roma, kao i odnos vlasti i lokalnog stanovništva prema ovoj društvenoj skupini. Vojak skreće pažnju na nepouzdanost statističkih podataka o broju Roma na području Banske Hrvatske budući da su se kod popisa romskog stanovništva javljali brojni problemi: njihov nomadski način života onemogućavao je njihovo popisivanje, kao i etnička mimikrija koja je rezultirala njihovim svrstavanjem u druge etničke grupe. Osim toga, autor ukazuje na represivne metode koje je vlast koristila kako bi domaće Rome prisilila na sedentarni način života, dok su strani Romi sustavno protjerivani. I lokalno stanovništvo prihvatalo je Rome jedino u slučaju njhova povinovanja društvenim normama lokalnih zajednica.

"Antisemitizam u Banskoj Hrvatskoj na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće" naslov je teksta Ljiljane Dobrovšak u kojem je fokus na pojavi antisemitizma u hrvatskoj javnosti, napose u javnosti Banske Hrvatske. Prateći ondašnji tisak i javne istupe istaknutih političkih figura, autorica zaključuje da antisemitizam jeste bio prisutan u javnosti, ali mahom u manjim sredinama Banske Hrvatske te je povremeno prerastao u prave protužidovske izgrede kao npr. 1883., 1903. i 1918. godine. No, Dobrovšak smatra da motivi koji su stajali iza ovakvih izgreda i negativnih novinskih napisa nisu bili rasnog ili vjerskog karaktera. Zapravo se tu više radilo o uvjerenju lokalnog stanovništva da su Židovi podržavali *mađarone* ili su ih, pak, krivili za lihvarstvo, trgovinske špekulacije ili privilegiran položaj tijekom Prvog svjetskog rata.

U poglavlju "Prilog poznavanju položaja prosjaka na prostoru Hrvatske i Slavonije tijekom 'dugog' 19. stoljeća", Veljko Maksić otvara pitanje odnosa društva prema pojavi prosjačenja u doba modernizacije i industrijalizacije Banske Hrvatske. Odnos je društva prema prosjacima generalno bio vrlo ambivalentan – od uvjerenja da ih treba tolerirati i skrbiti o njima došlo se do stava u 19. stoljeću da takva skrb treba biti ograničena. Naime, kapitalistički način privređivanja nametnuo je rad kao ideal te su prosjaci nerijetko bili percipirani kao neradnici, bespoličari i društveni paraziti. Osim toga, njihova pojava na gradskim ulicama mogla je biti shvaćena kao slabost modernih društava koja su stremila prosperitetu. Stoga su osmišljavane različite socijalne politike kako bi se riješilo pitanje siromaštva:

izdavale su se potvrde za one koji su uistinu bili u stanju potrebe, izrađivali su se popisi prosjaka dok su se strani prosjaci protjerivali.

Štefka Batinić potpisuje dio zbornika pod naslovom "'Za našu djecu!' Skrb za ugroženu djecu u Banskoj Hrvatskoj u 'dugom' 19. stoljeću". U ovom poglavlju razmatra se odgovor društva na status i sudbinu socijalno ugrožene djece. Od prvobitnog pristupa koji se svodio na milosrđe, rad karitativnih udruga ili filantropski aktivizam (bogatih) pojedinaca, vremenom se razvijaju državne socijalne politike koje kreiraju različiti stručnjaci profilirani za rad s djecom u stanju potrebe: pravnici, liječnici, psiholozi, učitelji i pedagozi. Osniva se čitav niz socijalnih ustanova koje skrbe o posebnoj kategoriji djece – pjestovališta, čuvališta i zabavišta za malu djecu, izbavilišta i popravilišta za one odgojno zanemarene te sirotišta za siročad. No, poseban naglasak Batinić stavlja na napore koje su ulagali učitelji i učiteljice kako bi se pomoglo ugroženoj djeci. Svijetao primjer je rad *Udruge učiteljica* i njene sekcije "Za našu djecu", koja je svojim radom utjecala na artikuliranje problema socijalne skrbi za djecu u stručnoj i široj javnosti.

"'Naprednjačke muškare i pale žene': Žene na društvenoj margini" prilog je koji predstavlja rezultat temeljita istraživačkog poduhvata Ane Rajković Pejić. Autorica u radu pokazuje na koji je način bio rodno uvjetovan marginalni položaj žena te koje su to bile ženske aktivnosti koje su vodile labavljenju patrijarhalnih obrazaca ponašanja. Dakako, izazov u istraživanju predstavljala je heterogenost ženskih identitetskih odrednica u kojoj posebno prevladava ona vezana za njihov društveni status, što se različito odražavalo i na stupanj ženske marginalnosti – radnice nisu imale jednaku vrstu problema kao žene iz viših građanskih krugova. Stoga su i njihove aktivnosti u javnom prostoru bile različita karaktera: dok su se radnice priključivale štrajkovima u borbi za bolje uvjete rada i više nadnice, žene iz uglednijih obitelji svoj su izlaz iz sfere privatnosti pronalazile u osnivanju i radu tzv. gospojinskih društava, koja su mahom imala karitativni ili edukacijski karakter. Iako je ženska emancipacija još uvijek bila pod čvrstom stegom patrijarhalnih okova, napredak na tom polju bio je jasan i lako uočljiv krajem 19. stoljeća.

U narednom poglavlju, "Kućna služinčad u Zagrebu 1880.–1914.", Katarina Horvat razmatra društveni status skupine za koju autorica ističe da se nužno ne mora posmatrati kao marginalna, odnosno, njena marginalnost pomaljala bi se u slučaju izbora pogrešnog životnog puta ili gubitka posla. Naime, riječ je o posluzi/služinčadi/ koja se u razmatranom periodu dijelila u tri kategorije: gospodarska, kućna i poslovna posluga. U gradovima koji su se brzo razvijali krajem 19. stoljeća, poput Zagreba, posluga je bila pitanje prestiža i ponekad zrcalo društvenog statusa. Država je uspostavljala nadzor i kontrolu nad ovom grupom stanovništva preko tzv. *Služinačkog reda* i otvaranja služinačkih zavoda koji su posredovali kod zapošljavanja posluge. Iako su mogli biti tretirani kao članovi obitelji, posluga se susretala i s nizom izazova poput mogućnosti iznenadna otkaza, nesnalaženja pri izazovima života u velikom gradu, dok su sluškinje posebno bile ugrožene u slučaju vanbračne trudnoće, no njihovom zaštitom bavile su se obično ženske dobrotvorne udruge.

Valentina Kezić u svom je prilogu nastojala ukazati na osnovne značajke života radništva na prijelomu dva stoljeća. "Položaj radništva Banske Hrvatske krajem 19. i početkom 20. stoljeća" naslov je dijela zbornika u kojem se dovodi u izravnu vezu proces modernizacije i industrijalizacije hrvatskoga društva s porastom broja radnika u velikim centrima: npr. u Zagrebu je radništvo 1900. činilo 49% ukupne populacije grada da bi do 1910. godine premašilo polovinu ukupnog broja stanovnika. Iako mnogobrojan, ovaj se dio stanovništva susretao s brojnim izazovima od kojih je na prvom mjestu prekovremeni rad (i do 18 sati dnevno), niske nadnice, nejednaka plaćenost žena radnica, loši životni i zdravstveni uvjeti, te pojava alkoholizma. No, radništvo se borilo protiv marginalnog položaja u društvu. Često pod utjecajem socijalističkih ideja, organiziralo je štrajkove i borilo se protiv represivnog državnog nadzora. Razvoj radničkog aktivizma na jedno vrijeme je paralizirao Prvi svjetski rat.

"Opasni slojevi 19. stoljeća: zločinci i zatvorenici u Banskoj Hrvatskoj" tekst je Luke Pejića, nastao na temelju istraživanja provedenih u svrhu izrade doktorske disertacije *Kriminal i represivni sustav u Osijeku u okvirima*

modernizacijskih procesa. Autor daje vrlo temeljit pregled načina kažnjavanja u predmoderno doba, potom ukazuje na pojavu zatvora kao modernog oblika kažnjavanja te oslikava osnovni tijek zatvorskih reformi u Europi i svijetu. U radu su korišteni raznovrsni izvori poput statističkih podataka, publicističkih djela, novinskih napisa i zakonskih propisa. Pejić je, također, svjestan mogućnosti koju otvara korištenje sudskih spisa. S razvojem statistike u drugoj polovini 19. stoljeća omogućeno je kontinuirano praćenje kriminalnih radnji i izrada statističkih podataka koji su ukazivali na stopu kriminaliteta i vrste prekršaja i zločina karakterističnih za određeno društvo. U Banskoj Hrvatskoj prilazi se trendu izrade statistike vezane za kriminalitet još krajem 1860-ih, dok se 1870-ih tražila reforma zatvorskog sustava. Ovdje je u periodu između 1881. i 1910. godine u prosjeku godišnje bilo osuđeno oko 2.300 ljudi zbog različitih zločina (žene su i u Banskoj Hrvatskoj, kao i u drugim dijelovima Europe, činile zanemariv dio zatvorske populacije, tek oko 7%). Država, koja je vjerovala u rehabilitaciju osuđenika, reagirala je otvaranjem kaznionica za muške i ženske prijestupnike dok su se pojedinci, poput Frana Vrbanića ili Josipa Šilovića, bavili analizom kriminalnog ponašanja stanovništva, tražeći uzroke takvom ponašanju i nudeći moguća rješenja. Analizi nije promakao ni ženski kriminalitet koji se dovodio u izravnu vezu s industrijalizacijom društva i izazovima koje je ovaj proces pratio.

U poglavlju "Osobe manje duševne vrijednosti: ludilo i zločin u Hrvatskoj na prijelazu stoljeća" Vinko Korotaj Drača daje iznimno zanimljivu analizu diskurzivnih veza između dva društvena fenomena – duševne bolesti i nasilja. Osim toga, autor ukazuje na trendovski pristup kriminalitetu s kraja 19. stoljeća koji se redovito posmatrao kroz vizuru biološke uzrokovanosti, pri čemu su kriminalci posmatrani kao tjelesno i duševno inferiorna bića, dok su duševni bolesnici sustavno marginalizirani i stigmatizirani. U proizvodnji psihijatrijskog znanja, kojoj su svoje doprinose dali i ljekari uposleni u Kraljevskom i zemaljskom zavodu za umobolne u Stenjevcu (otvorenom 1879), veza kriminaliteta i duševne bolesti posmatrana je pod okvirom koji je nazvan *moralna ludost*. Koristeći različite vrste izvora,

posve specifične za ovakvu vrstu istraživanja, poput udžbenika iz oblasti psihijatrije koji su bili aktualni na prijelomu dva stoljeća, potom radova dr. Ivana Žirovčića, koji je dugo vremena bio na čelu stenjevačkog zavoda, te povijesti bolesti štićenika stenjevačkog zavoda (danas Klinika za psihijatriju Vrapče), Korotaj Drača donosi sjajan tekst u kojem pokazuje kako su psihijatri fabricirali dvostruku stigmu kriminaliteta i različitih oblika duševnih bolesti te je prenijeli na osobe sklone alkoholu, nonkonformističkom seksualnom ponašanju ili subverzivnim političkim djelovanjima.

Iva Salopek Bogavčić u tekstu "Alkoholizam kao socijalna bolest Banske Hrvatske" govori o važnom društvenom problemu s kraja 19. i početka 20. stoljeća – pretjeranoj upotrebi alkohola. Naime, zahvaljujući procesu industrijalizacije, masovna proizvodnja alkoholnih pića rezultirala je niskim cijenama i širokom dostupnošću ove vrste proizvoda. Migracije stanovništva sa sela u grad, pauperizacija radničkog sloja u nastajanju, stvarali su izazove stanovnicima gradova budući da se izlaz iz bijednog načina života često tražio u čaši alkohola. Od uvjerenja da alkohol liječi i krijepi tijelo, krajem 19. stoljeća se došlo do stava da je alkohol iznimno društveno štetan te je dovođen u izravnu vezu s kriminalitetom i duševnim bolestima. Iako je javnost imala vrlo ambivalentan stav prema (zlo)upotrebi alkohola, od ismijavanja do predstavljanja konzumacije alkohola kao nečega što reprezentira *istinsku muškost*, zapravo se sve više razvijao diskurs u kojem je alkohol smatran društvenim zlom o kojem su sve više pisali liječnici, pravnici, ali i drugi stručnjaci, a otvarana su i tzv. antialkoholičarska društva.

"Kraj Prvog svjetskog rata u Hrvatskoj: Fenomen zelenog kadra" posljednji je prilog u zborniku, a potpisuje ga Zrinko Novosel. Autor o pojavi tzv. zelenog kadra piše na temelju dokumenata koje su producirala tijela oficijelne vlasti u Banskoj Hrvatskoj te se nada da će u budućnosti biti napravljena istraživanja ove teme uz korištenje memoarske građe. Time bi bila oslikana i osobna iskustva aktera događaja vezanih za zadnju godinu Prvog svjetskog rata, ali i etabliran pristup temi *odozdo*. Naime, zeleni kadar je sintagma koja obuhvata vrlo širok dijapazon različitih oružanih grupa koje su krajem 1918. godine činili vojni dezerteri, pobunjeni seljaci i

osuđeni kriminalaci. Kako su se takvi pojedinci uglavnom skrivali u šumskim predjelima, to je ovakva vrsta kadra vremenom dobila pridjev *zeleni*. Nemoguće je pouzdano utvrditi veličinu ovakvih grupa. Iako je zeleni kadar predstavljao društvenu pojavu koja je jako destabilizirala državnu vlast, ova tema do sada nije bila temeljito razmatrana u regionalnoj historiografiji te je tekst Zrinka Novosela vrijedan historiografski doprinos.

Modernizacijski procesi, koji su bili evidentni u društvu Banske Hrvatske s kraja 19. i početka 20. stoljeća, ne mogu se u potpunosti shvatiti ukoliko se ne sagledaju i *odozdo*. Povijest marginalnih grupa, hvatanje u koštac s važnim socijalnim problemima, poput alkoholizma ili antisemitizma, značajno doprinose razumijevanju određenih društvenih zajednica u prošlosti i otvaraju čitav set novih pitanja te posljedično novih spoznaja o povijesti jednog mikroprostora. Zbornik radova *Ljudi s margine: Prilozi iz socijalne historije Banske Hrvatske u 19. stoljeću*, urednika Luke Pejića, predstavlja ishodište, inspirira i poziva na dalja istraživanja neopravdano zapostavljenih društvenih fenomena i povijesti ljudi s margine.

Osim što otvara mogućnost istraživačima da sagledaju široku lepezu mogućih pitanja iz prošlosti koje treba istražiti, ovaj zbornik tjera na razmišljanje o teorijskim i metodološkim konceptima i pristupima koje povjesničarke i povjesničari mogu koristiti u istraživanjima određenih društvenih pojava te posebno društvenih skupina koje nisu direktno utjecale na socio-političke tokove. Također, zbornik nas podsjeća da je historija humanistička disciplina kojoj su vrlo važne univerzalne ljudske vrijednosti i gdje je svaka društvena skupina, s bogatstvom vlastitih iskustava, vrijedna istraživanja, a ukazivanje na društvene nepravde i nezavidan položaj pojedinih grupa pokušaj da se ukaže na to kako bi se neke lekcije iz povijesti konačno trebale naučiti!

Amila Kasumović